

تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۲/۱۴

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۰/۳/۲۱

طیبه صباغ‌پور آرانی^۱

مطالعه تطبیقی خطنگاری در قالی‌های دوران صفوی و قاجار

چکیده

هنرمندان در عرصه قالی‌بافی، از خطنوشته به عنوان عنصری تزئینی و ابزاری توانمند به منظور انتقال مفاهیم بهره گرفته‌اند. در این مقاله، با بررسی خطنوشته‌های قالی‌ها در دو دوره مهم تاریخ قالی‌بافی ایران - یعنی دوران صفوی و قاجار - کوشش می‌گردد تا ضمن پرداختن به فرم‌ها و مضامین به‌کاررفته در خطنوشته‌ها، با رویکردی تطبیقی و مقایسه‌ای نیز به قالی‌های دو دوره پرداخته شود. بدین منظور، تصاویر قالی‌های نوشته‌دار متعلق به دوره‌های مذکور از منابع مختلف، به روش کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده است. پس از واخوانی خطنوشته‌ها در نمونه‌های به‌دست آمده، خطنوشته‌ها به لحاظ کارکرد و محتوا در دو گروه کلی طبقه‌بندی شده‌اند: گروه نخست، خطنوشته‌های «شناسا» هستند که اطلاعات ارزشمندی درباره قالی در خود دارند - همچون تاریخ بافت، نام بافنده یا سفارش‌دهنده اثر. این گروه از خطنوشته‌ها در دوره صفویه بسیار کم به‌کار رفته‌اند، و در دوره قاجار به مراتب بیشتر. گروه دوم، آنهایی هستند که در قالب اشعار یا آیات مذهبی و عبارات توصیفی در حواشی و گاه متن قالی‌ها بافته شده‌اند، و دربردارنده مضامین گوناگون غنایی و عرفانی، توصیف طبیعت بهاری، توصیف فرش، توصیف نقوش تصویری و مدح حاکم و مانند اینها هستند.

کلیدواژه‌ها: قالی، خطنوشته، صفوی، قاجار.

۱. کارشناس ارشد هنر اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، استان تهران، شهر تهران

E-mail: tsabaghpoor@yahoo.com

مقدمه

خوشنویسی از هنرهای شاخص اسلام و ایران به شمار می‌رود و حضور خلاقانه این هنر را می‌توان در بستر آثار متعدد هنری مشاهده کرد. از دوره‌های صفوی و قاجار که بخش بزرگی از تاریخ قالی‌بافی ایران را رقم زده‌اند، آثاری بر جای مانده که در تار و پود آنها خط‌نوشته‌هایی به یادگار نهاده شده‌اند. در این نوشتار، به بررسی و پاسخ پرسش‌هایی از این دست پرداخته می‌شود: این خطوط، دربردارنده چه مضامینی هستند؛ و در قالب چه فرم‌هایی نگاشته شده‌اند؟ آیا ارتباطی بین آنها و طرح و نقش قالی‌ها وجود دارد؟ جایگاه و موقعیت آنها در طرح قالی چیست؟ در دوره قاجار، اینها با چه تغییرات و تحولاتی در قیاس با دوره صفوی همراه شده‌اند؟

برای یافتن پاسخ به این پرسش‌ها، سی نمونه تصویر از دوره صفویه و هفتاد و نه تصویر از دوره قاجار - که دارای خط‌نوشته‌اند - مورد بررسی قرار می‌گیرند. این تصاویر به روش میدانی و کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. بسیاری از نمونه‌های متعلق به دوره قاجار، با مراجعه به موزه فرش ایران و بررسی تصاویر قالی‌ها در بایگانی موزه صورت گرفته است. ذکر این نکته ضروری است که اطلاعات ارائه شده درباره مشخصات قالی‌ها برگرفته از منبع تصویری آنها و یا زیرنویس تصاویر موجود در آلبوم فرش‌های موزه فرش ایران است [۱]. دیگر اینکه تاریخ‌های ذکر شده در مقاله به هجری قمری است که معادل آنها به میلادی نیز مرقوم گردیده است.

درباره خط‌نوشته در قالی‌ها، گفتنی است که به‌رغم اهمیت موضوع و نقشی که به‌ویژه خط‌نوشته‌های شناسا در مطالعات تاریخ‌شناسی این هنر دارند، تا کنون تحقیق و مطالعه چندانی در این زمینه صورت نگرفته است. مسلماً هر چه دامنه و وسعت نمونه‌ها بیشتر باشد، نتایج دقیق‌تر و کامل‌تری نیز به‌دست می‌آید. لیکن نگارنده می‌کوشد تا به روش توصیفی و تطبیقی، به دسته‌بندی نمونه‌های گردآوری شده بپردازد و گام‌های آغازین را در این مسیر بردارد.

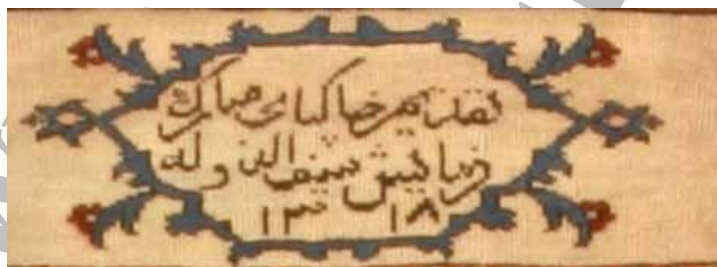
خط‌نوشته در قالی‌های دوران صفوی و قاجار

به طور کلی، خط‌نوشته‌های قالی‌ها را می‌توان در دو گروه مشخص طبقه‌بندی کرد: گروهی که آنها «شناسا» نامیده می‌شوند و در قالب یک یا چند واژه - و حتی جمله یا بیت - اطلاعات ارزشمندی را درباره نحوه تولید قالی - اعم از تاریخ بافت، محل بافت، نام سفارش‌دهنده، بافنده یا تولیدکننده اثر - به‌دست می‌دهند. گروه دیگر مشتمل بر نوشته‌هایی است که در قالب ابیات، یا جمله‌ها و یا آیات، مضامین مختلف غنایی، توصیفی، عرفانی، مذهبی، اجتماعی، داستانی و حکمی را انتقال می‌دهند. در این مقاله ۳۰ تصویر از دوره صفوی و ۷۹ تصویر از دوره قاجار گردآوری و طبقه‌بندی شده‌اند. تعداد زیادی از نمونه‌ها به موزه فرش ایران تعلق دارند که با مراجعه به این موزه و عکس‌برداری از آلبوم تصاویر قالی‌های موزه و همچنین تصاویری که بخش اداری موزه در اختیار نگارنده قرار داد، گردآوری شده‌اند. نتایج به‌دست‌آمده از بررسی خط‌نوشته‌های این تصاویر در شش جدول ارائه گردیده‌اند. به دلیل حجم بالای نمونه‌ها، از گروه نخست (خط‌نوشته‌های شناسا) تنها یک نمونه تصویر از هر دوره ارائه می‌شود؛ و از گروه دوم، با توجه به دسته‌بندی انجام شده بر اساس مضمون خط‌نوشته‌ها، از هر گروه در هر دوره یک تصویر ارائه می‌گردد.

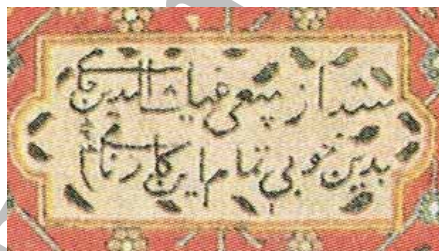
گروه یکم (خطنوشته‌های شناسا)

خطنوشته‌های شناسا برای محققان و پژوهشگرانی که در حیطه تاریخ قالی‌بافی فعالیت می‌کنند، بسیار ذی‌قیمت‌اند و همچون چراغ، مسیر تاریخ را روشن می‌کنند. ارقام بافته‌شده در قالی‌ها که تاریخ بافت قالی را نشان می‌دهند، به مثابه حلقه‌های زنجیر، قالی‌ها را به هم پیوند می‌دهند و مسیر تحولات طرح و نقش را ترسیم می‌کنند. همچنین با مشخص شدن محل بافت قالی، می‌توان از طریق دسته‌بندی قالی‌های همگون از نظر مرکز تولید، به خصوصیات و مؤلفه‌های سبک‌شناختی راجع به هر منطقه پی برد. اسامی تولیدکنندگان، کارگاه‌ها و گاه بافندگان نیز سرنخ‌هایی را دربارهٔ سازوکار تولید در دوره‌های مختلف به دست می‌دهند. گاه وجود چند نمونه قالی که همهٔ آنها نام یک بافنده یا کارگاه را بر خود دارند، گروه‌های کوچکی را تشکیل می‌دهند و سبک خاصی را معرفی می‌کنند. در مجموع، «نام و عنوان فرش در صورتی ارزشمند است که فشرده و تلخیص سنت‌های خاص و گویای سبک خاصی باشد؛ و جایگاه آن فرش را در میان هنرهای مرتبط با آن مشخص سازد و از این طریق محیط اجتماعی معینی را که آن فرش خاص جلوه‌ای از آن محیط است، نشان دهد. محل و به‌ویژه زمان بافت کمک می‌کنند که فضای فرهنگی، که متین‌ترین مبنای طبقه‌بندی است، بازشناخته شود» (پوپ، ۱۳۸۷، ج: ۶: ۲۶۱۵).

در دوره صفویه، تعداد قالی‌های حاوی خطنوشته‌های شناسا بسیار محدود است (جدول ۱). پاتریشیا بیکر در کتاب منسوجات ایرانی (۱۳۳)، اشاره می‌کند که تنها پنج تخته از میان هزار و پانصد تا دو هزار قالی و قالیچه باقی‌مانده از این دوره، تاریخ موثق دارند. این در حالی است که در نمونه‌های باقی‌مانده از دوره قاجار، خطنوشته‌های شناسا بسیارند.

شکل ۲. خطنوشته شناسا، دوره قاجار، بافته‌شده در حاشیه بالای قالی لچک‌ترنج، منبع: دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۸۹

شکل ۱. خطنوشته شناسا، دوره صفوی، بافته‌شده در ترنج قالی شیخ صفی (اردبیل) منبع: پوپ، ۱۳۸۷، لوح ۱۱۳۶

جدول ۱. مشخصات قالی‌های شناسه‌دار دوره صفوی

منبع تصویر	محل نگهداری	تاریخ بافت	محل بافت*	نوع خط	شناسه	طرح قالی
پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۳۶	موزه ویکتوریا و آلبرت، لندن و جفت آن در موزه لس‌آنجلس کانتی	۹۴۶/۱۵۳۹	تبریز	نستعلیق	عمل بنده درگاه مقصود کاشانی سنه ۹۴۶	لچک ترنج شیخ صفی (اردبیل)
پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۱۸	موزه پولدی پتزولی، میلان	۹۴۹/۱۵۴۲	شمال غرب ایران	نستعلیق	شد از سعی غیاث‌الدین جامی بدین خوبی تمام این کار نامی	لچک ترنج شکارگاهی
پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۲۳۸	موزه سارایه‌وو	۱۰۶۷/۱۶۵۶	جوشقان قالی	نستعلیق	عمل استاد مؤمن‌ابن قطب‌الدین ماهانی سنه ۱۰۶۷	ترنج ترنج
پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۲۵۸	موزه آستان مقدس معصومه(ع)، قم	۱۰۸۲/۱۶۷۱	جوشقان قالی	نسخ	عمل استاد نعمت‌الله جوشقانی سنه ۱۰۸۲	درختی مقبره شاه عباس دوم
اردلان جوان، ۱۳۷۱: ۲۳	موزه آستان مقدس امام رضا(ع)، مشهد	سده ۱۷/۱۱	کرمان (؟)	نستعلیق	عمل کمترین بنده - محمدامین کرمانی	محرابی باغی

منبع: نگارنده

* از آنجا که تشخیص محل بافت قالی‌ها به تحقیق گسترده‌ای نیاز دارد و در صلاحیت نگارنده نیست، محل بافت قالی‌ها برگرفته از منبع مورد استفاده برای هر تصویر است و صحت و سقم آن به عهده نگارندگان کتاب‌ها و در مواردی که از تصاویر موزه فرش ایران استفاده شده، به عهده کارشناسان موزه است. گفتنی است که وجود پسوندهای مکانی در اسامی بافندگان یا تولیدکنندگان، که در شناسه قالی‌ها آمده است - همچون کرمانی، جوشقانی و یا کاشانی - جز اینها - نمی‌تواند به تنهایی نشان‌دهنده محل بافت قالی باشد. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه، ن.ک. (پوپ، ۱۳۸۷، ج ۶: ۲۶۱۷-۲۶۱۵).

جدول ۲. مشخصات قالی‌های شناسه‌دار دوره قاجار

منبع تصویر***	محل نگهداری	تاریخ بافت**	محل بافت	نوع خط	شناسه*	طرح قالی
دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۵۳	موزه فرش ایران	سده ۱۸ / ۱۲ (؟)	کاشان	نسخ	کار کارخانه حسین علی لباف - فرمایش حاجی غلام حسین (؟)	تصویری شاهنامه
دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۱۷	موزه فرش ایران	۱۲۲۰ / ۱۸۰۵	تبریز	نستعلیق	فرمایش زواران کارخانه کهنمویی ۱۲۲۰	تصویری قابقابی شاهنامه
دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۱۹	موزه فرش ایران	۱۲۴۸ / ۱۸۳۲	هریس	نسخ	حسب‌الحکم سرکار اشرف والا شاهزاده میرزا محمد ولیعهد دول قاهره دامه شوکته فی سنه ۱۲۴۸	ترنج‌دار

ادامه جدول ۲. مشخصات قالی‌های شناسه‌دار دوره قاجار

طرح قالی	شناسه*	نوع خط	محل بافت	تاریخ بافت**	محل نگهداری	منبع تصویر***
بندی بته‌ای	بسعی چاکر شاهنشاهی امیر مهستان سنه ۱۲۶۵	نسخ	درخش قائن	۱۲۶۵ / ۱۸۴۸	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۱۱۶)
بندی	به اهتمام حاجب‌الدوله - سنه ۱۲۶۸ در جوشقان - اتمام پذیرفت	نستعلیق	جوشقان	۱۲۶۸ / ۱۸۵۱	کاخ گلستان	گنز رودن، ۱۳۶۱: ۲۸۵
درختی	کار دبیرستان زردشتیان - تهران ۱۲۸۷ شماره ۲	نستعلیق	تهران	۱۲۸۷ / ۱۸۷۰	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۴۴۸)
تصویری شترسوار	عمل استاد علی اکرمی ۱۲۹۷	نستعلیق	کرمان	۱۲۹۷ / ۱۸۷۹	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۹۹)
بندی گل‌فرنگ	فرمایش سرکار علیرضا خان سرتیپ عمل گروس (گروسی) ۱۳۰۱	نستعلیق	گروس	۱۳۰۱ / ۱۸۸۳	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۱۴۲)
محرابی هزارگل	عمل استاد حسین کرمانی ۱۳۰۴	نستعلیق	کرمان	۱۳۰۴ / ۱۸۸۶	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۱۳۲
محرابی	عمل استاد حسین کرمانی ۱۳۰۶	نستعلیق	کرمان	۱۳۰۶ / ۱۸۸۸	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۹)
بندی گل‌فرنگ	عمل استاد حسین کرمانی ۱۳۰۶	نستعلیق	کرمان	۱۳۰۶ / ۱۸۸۸	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۱۴۰)
بندی بته‌ای	عمل استاد حسین کرمانی ۱۳۰۷	نستعلیق	کرمان	۱۳۰۷ / ۱۸۸۹	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۶۰۱)
بندی ماهی درهم	بسا رنج و تعب برده ز ماهی بود شایسته تالار شاهی بحسب‌الخواهش نواب عالی باتمامش رسانیده صراحی ۱۳۰۷	نستعلیق	بیجار	۱۳۰۷ / ۱۸۸۹	موزه فرش ایران	گنز رودن، ۱۳۶۱: ۲۴۷
بندی گل‌فرنگ	به دستورالعمل جناب مستطاب امیرنظام - عمل متعلقه فخرالعلمای کردستان ۱۳۱۰	نستعلیق	سندج	۱۳۱۰ / ۱۸۹۲	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۱۴۲)

ادامه جدول ۲. مشخصات قالی‌های شناسه‌دار دوره قاجار

طرح قالی	شناسه*	نوع خط	محل بافت	تاریخ بافت**	محل نگهداری	منبع تصویر***
لچک‌ترنج	فرمایش معمدالسلطان حاجی علی‌قلی‌خان بختیاری ۱۳۱۰	نستعلیق	بختیاری	۱۳۱۰/۱۸۹۲	موزه دفینه	جوادیان، ۱۳۷۳: ۹۵
لچک‌ترنج	اعلا ممتاز نوظهور ۱۳۱۸	ثلث	کرمان	۱۳۱۸/۱۹۰۰	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰: ج: ۱۳۵
لچک‌ترنج	تقدیم خاکپای مبارک فرمایش سیف‌الدوله ۱۳۱۸	نسخ	فراهان، ساروق	۱۳۱۸/۱۹۰۰	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰: ج: ۸۹
درختی با زمینه بیضی	دیلمقانی - فرمایش آقای محمدرضا خان - عمل ابوالقاسم کرمانی	نستعلیق	کرمان	حدود ۱۹۰۱/ ۱۳۱۹	مجموعه خصوصی	ملول، ۱۳۸۴: ۱۱۷
درختی طاووس‌دار	سفارش شهاب‌السلطنه بختیاری	نستعلیق	کرمان	حدود ۱۹۰۱/ ۱۳۱۹	؟	ملول، ۱۳۸۴: ۱۱۹
افشان حیوان‌دار	السلطان مظفرالدین شاه قاجار - مدرسه اسلام ۱۳۱۹	نستعلیق	تهران	۱۳۱۹/۱۹۰۱	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۶۷)
بندی اسلیمی	تقدیم خاکپای مهر اعتلای بندگان اعلیحضرت اقدس همایون شاهنشاه اسلامیان پناه ارواحنا له الفدا نمود غلام جان نثار حاج علیرضا امیر تومان گروسی ۱۳۲۴	نستعلیق	بیجار	۱۳۲۴/۱۹۰۶	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰: ج: ۳۷
تصویری درختی مشاهیر	فرمایش عبدالحسین میرزا فرمانفرما سالار لشکر ۱۳۲۴ - به سفارش آقای محمد رضا خان - در کارخانه استاد علی اکبر کرمانی	ثلث	کرمان	۱۳۲۴/۱۹۰۶	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰: الف: ۲۸
تصویری اللهه رقص	فرمایش دیلمقانی - سفارش محمدرضا خان - عمل استاد علی کرمانی	نسخ و نستعلیق	کرمان	حدود ۱۹۱۱/ ۱۳۳۰	مجموعه خصوصی	ملول، ۱۳۸۴: ۱۳۰

ادامه جدول ۲. مشخصات قالی‌های شناسه‌دار دوره قاجار

طرح قالی	شناسه*	نوع خط	محل بافت	تاریخ بافت**	محل نگهداری	منبع تصویر***
تصویری الهه رقص	سفارش محمدرضا خان	نسخ	کرمان	حدود ۱۹۱۱/ ۱۳۳۰	مجموعه خصوصی	ملول، ۱۳۸۴ : ۱۶۹
تصویری شاه عباس	فرمایش سهام السلطنه	نستعلیق	کرمان	حدود ۱۹۱۱/ ۱۳۳۰	مجموعه خصوصی	ملول، ۱۳۸۴ : ۱۳۵
تصویری مشاهیر	کرمان میلانی	نسخ	کرمان	حدود ۱۹۱۱/ ۱۳۳۰	مجموعه خصوصی	ملول، ۱۳۸۴ : ۱۳۷
تصویری دورنما	فرمایش آقای مرتضی قلیخان بختیاری - سفارش محمدرضا خان از کارخانه استاد علی کرمانی	نستعلیق	کرمان	حدود ۱۹۱۱/ ۱۳۳۰	مجموعه خصوصی	ملول، ۱۳۸۴ : ۱۳۹
تصویری مشاهیر	فابریک میلانی کرمان ۱۳۳۰	نسخ	کرمان	۱۳۳۰ / ۱۹۱۱	؟	اشنبر، ۱۳۸۴ : ۶۹
تصویری داستان‌های هفت‌پیکر	فابریک میلانی سنه ۱۳۳۵	نسخ	کرمان	۱۳۳۵ / ۱۹۱۶	مجموعه خصوصی	ملول، ۱۳۸۴ : ۱۷۷
ناظم	فرمایش سردار عشایر ۱۳۳۹	نستعلیق	قشقایی کشکولی	۱۳۳۹ / ۱۹۲۰	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، ب: ۲۳
تصویری منظره (زندگی عشایر)	عمل محمدابن جعفر	نسخ	کرمان	حدود ۱۹۲۱/ ۱۳۴۰	مجموعه خصوصی	ملول، ۱۳۸۴ : ۱۷۱
تصویری درفش کاویانی	عمل محمدابن جعفر	نسخ	کرمان	حدود ۱۹۲۱/ ۱۳۴۰	مجموعه خصوصی	ملول، ۱۳۸۴ : ۱۷۵
تصویری احمدشاه	عمل محمدابن جعفر - السلطان احمد قاجار	نسخ	کرمان	حدود ۱۹۲۱/ ۱۳۴۰	مجموعه خصوصی	ملول، ۱۳۸۴ : ۱۷۹
تصویری نقشه ایران	مدرسه دختران ؟ ۱۳۴۴ ۲۷	نسخ	تهران	۱۳۴۴ / ۱۹۲۵	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۱۳۳۰)
محرابی درختی	عمل کارخانه عبدالصمد اصفهانی	نسخ	بختیاری	اواخر سده ۱۳ / ۱۹	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، ب: ۲۱

ادامه جدول ۲. مشخصات قالی‌های شناسه‌دار دوره قاجار

طرح قالی	شناسه*	نوع خط	محل بافت	تاریخ بافت**	محل نگهداری	منبع تصویر***
تصویری اسطرلاب	کارخانه قالیبافی - محمدتقی بانکی	نسخ	اصفهان	اواخر سده ۱۳/۱۹	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۱۱۴
تصویری نادرشاه	کارخانه فرخ - عمل بختیاری	نستعلیق بختیاری		اواخر سده ۱۳/۱۹	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۱۸۸)
ترنج‌دار حیوان‌دار	کارخانه محمد مهدی کاشان	نستعلیق	کاشان	اواخر سده ۱۹/۱۳	مجموعه خصوصی	گنز رودن، ۱۳۶۱: ۳۴۱
محرابی	کاشان محمد حسن فرشچی	نستعلیق	کاشان	ربع چهارم سده ۱۳/۱۹	موزه فرش ایران	گنز رودن، ۱۳۶۱: ۳۵۳
ترنج‌دار	نوظهور	نسخ	کرمان	احتمالاً اوایل سده ۱۴/۲۰	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۹۸)
تصویری نورعلی شاه (نشسته)	ممتاز - اعلا - نوظهور	نستعلیق	کرمان	احتمالاً اوایل سده ۱۴/۲۰	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۱۵۶۱)
محرابی گلدانی	کاشان موحدی	نستعلیق	کاشان	اوایل سده ۲۰/۱۴	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۹)
تصویری شکار بهرام گور	کارخانه حاجی یهودا آقا بابااوف کاشانی	نستعلیق	کاشان	اوایل سده ۲۰/۱۴	موزه فرش ایران	خشکناپی، ۱۳۷۸: ۵۵
تصویری چهارفصل	از آثار کارخانه ایجاد	نسخ	تبریز	اوایل سده ۱۴/۲۰	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، الف: ۱۰
تصویری شاه‌عباس	سفارش محمد رضا خان تهرانی - از کارخانه استاد علی کرمانی	نسخ	کرمان	اوایل سده ۲۰/۱۴	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۶۰۰)
تصویری خشایارشا	فرمایش عبدالحسین میرزا سالار لشکر فرمانفرما	نستعلیق	کرمان	اوایل سده ۲۰/۱۴	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، الف: ۲۴
تصویری بزم اروپایی	بخاک پاک مبارک شاهنشاه ارواحنا فدا - تقدیم رکن‌الدوله	نسخ	کرمان	اوایل سده ۲۰/۱۴	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، الف: ۱۶

ادامه جدول ۲. مشخصات قالی‌های شناسه‌دار دوره قاجار

طرح قالی	شناسه*	نوع خط	محل بافت	تاریخ بافت**	محل نگهداری	منبع تصویر***
محرابی درختی حیوان‌دار	عمل آقا محمدتقی کاشانی ساکن تهران	نستعلیق	تهران	اوایل سده ۲۰/۱۴	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، ب: ۱۵
درختی طاووس‌دار	از دستگاه حسین محمد غلامعلی	نستعلیق (۴)	کرمان	اوایل سده ۲۰/۱۴	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، الف: ۱۸
درختی ملیت	فرمایش آقای عدل‌السلطنه نگارنده نقشه فرصت شیرازی عمل محمود ابوالقاسم (۴)	نستعلیق	کاشان	اوایل سده ۲۰/۱۴	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، ب: ۱۹
لچک ترنج	کاشان محمد حسن فرشچی	عمو اوغلی	مشهد	ربع دوم سده ۲۰/۱۴	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۲۷۵)
تصویری نادرشاه	فرمایش میلانی اشعار (۴)	نسخ	کرمان	احتمالاً ربع دوم سده ۱۴/۲۰	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، الف: ۴
لچک‌ترنج	فرمایش اسمعیل و ابا یهودی	نستعلیق	کاشان	اواسط سده ۲۰/۱۴	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۲۲۵)
تصویری داوری حضرت سلیمان	ایران کاشان فرشچی	نستعلیق	کاشان	اواسط سده ۲۰/۱۴	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۵۰
تصویری مشاهیر همراه با نقشه ایران	اصفهان مقیم بیدآباد بسعی میر محمد حسین صادق‌زاده	نسخ	احتمالاً اصفهان	؟	موزه دفینه	جوادیان، ۱۳۷۳: ۵۹
تصویری نقش رجب و نقش رستم	عمل استاد ابوالقاسم کرمانی	نستعلیق	کرمان	؟	؟	خشکناپی، ۱۳۷۸: ۴۵

منبع: نگارنده

* متنی که به عنوان شناسه در جدول‌ها ارائه شده، برگرفته از خط‌نوشته‌ای داخل کتیبه در قالی‌هاست. علامت خط فاصله به معنای این است که عبارت بعدی در کتیبه جداگانه‌ی نوشته شده است.

** تاریخ بافت در مواردی که تاریخ دقیق ذکر شده است، به استناد شناسه بافته‌شده در قالی‌هاست و در بقیه موارد، استناد نگارنده به منابع مورد استفاده برای هر تصویر بوده است.

*** منبع تصاویر برگرفته از آرشیو موزه فرش ایران، همراه با کد عکس مربوط به آن در آلبوم موزه ارائه شده است.

در بیشتر نمونه‌های متعلق به دوره قاجار، به‌مانند دوره صفوی، نامی از طراح قالی نیست و تنها نام بافنده یا سرپرست و استاد بافندگان با پیشوند «عمل» ذکر شده است (جدول ۲). استاد حسین کرمانی، استاد علی کرمانی [۲]، استاد ابوالقاسم کرمانی [۳] و محمدابن جعفر [۴] از هنرمندان برجسته در عرصه بافت قالی به‌شمار می‌روند. از جمله طراحان قالی قاجار که نامش در شناسه برخی از قالی‌ها ذکر شده، فرصت شیرازی [۵] است. در بسیاری از نمونه‌ها، نام سفارش‌دهنده قالی نیز بافته شده است که نشان از اهمیت این موضوع دارد. شاهزادگان، امیران، حکام ولایات و خوانین، و شخصیت‌های برجسته نظامی و درباری از جمله این سفارش‌دهندگان بوده‌اند. به عنوان مثال، شاهزاده عبدالحسین میرزا فرمانفرما [۶]، یکی از حامیان و سفارش‌دهندگان بزرگ در کرمان به‌شمار می‌رود و نمونه‌های متعددی به‌دستور وی در کرمان بافته شده که تعدادی از آنها در موزه فرش ایران محفوظ است.

در برخی از خط‌نوشته‌ها به نام کارگاه یا تولیدکننده قالی نیز اشاره شده است. فرشچی در کاشان، استاد علی کرمانی و دیلمقانی [۷] در کرمان و عمو اوغلی [۸] در مشهد، قالی‌های نفیس و ارزشمندی را تولید و عرضه کرده‌اند. صابر و مخملباف و عمو اوغلی، سه تولیدکننده بزرگ قالی در مشهد هستند که قالی‌های زیبا و فاخری برای کاخ‌ها، اماکن متبرکه و ساختمان‌های دولتی تولید کرده‌اند (صویراسرافیل، ۱۳۷۱، ۱۱۶). مدارس نیز هنرجویانی در اختیار داشتند که به بافت قالی می‌پرداختند. مدرسه اسلام [۹] (۱۳۱۹ / ۱۹۰۱)، دبیرستان زردشتیان (۱۳۲۷ / ۱۹۰۹) و مدرسه دختران (۱۳۴۴ / ۱۹۲۵)، عناوینی هستند که در برخی از قالی‌ها دیده می‌شوند (جدول ۳).

جدول ۳. اسامی بافندگان، سفارش‌دهندگان و تولیدکنندگان قالی‌های قاجار، به استناد خط‌نوشته‌های شناسا

نام بافنده	نام سفارش‌دهنده	نام کارگاه (تولیدکننده)
استاد حسین کرمانی	شاهزاده میرزا محمد ولیعهد	محمدحسن فرشچی کاشان
استاد علی کرمانی	امیر مهستان	حاجی یهودا آقا باباوف کاشانی کاشان
استاد ابوالقاسم کرمانی	عبدالحسین میرزا فرمانفرما سالار لشکر	موحدی کاشان
استاد علی اکرمی	سرکار علی‌رضا خان	حسین علی لباف کاشان
محمدابن جعفر	امیر نظام	محمد مهدی کاشان
محمدتقی کاشانی	معتمد السلطان حاجی علی‌قلی خان بختیاری	استاد علی اکبر کرمانی کرمان

ادامه جدول ۳. اسامی بافندگان، سفارش‌دهندگان و تولیدکنندگان قالی‌های قاجار، به استناد خط‌نوشته‌های شناسا

نام کارگاه (تولیدکننده)		نام سفارش‌دهنده	نام بافنده
کرمان	استاد علی کرمانی	مرتضی قلیخان بختیاری	گروس (گروسی)
کرمان	فابریک میلانی	شهاب‌السلطنه بختیاری	فخرالعلمای کردستان
کرمان	دیلمقانی	سهام‌السلطنه [۱۰]	میر محمدحسین صادق‌زاده
احتمالاً کرمان	نوظهور، اعلاء، ممتاز	عدل السلطنه	حاجب الدوله
اصفهان	عبدالصمد اصفهانی	رکن‌الدوله	صراحی
احتمالاً اصفهان	محمدتقی بانکی	سیف‌الدوله	شیخ حسن حداد
مشهد	عمواغلی	سردار عشایر (صولت‌الدوله)	
ایل بختیاری	فرخ	اسماعیل و ابا یهودی	
تبریز	ایجادی	حاج علیرضا امیرتومان گروسی	
احتمالاً تبریز	کهنمویی	محمدرضا خان [۱۱]	
تهران	دبیرستان زردشتیان	حاجی غلامحسین	
احتمالاً تهران	مدرسه اسلام	زواران (؟)	
احتمالاً تهران	مدرسه دختران		

منبع: نگارنده

از آنجا که خطنوشته‌های شناسا به کرات در قالی‌های دوره قاجار به چشم می‌خورند و دامنه وسیعی از اطلاعات را عرضه می‌کنند، لذا مطالعه و کنکاش درباره‌ی اسامی و عناوین و تاریخ‌ها، مجال مؤسّع و جامع‌تری را می‌طلبد که متأسفانه در محدوده این نوشتار نمی‌گنجد. از این رو به بحث درباره این گروه از خطنوشته‌ها بسنده می‌گردد و در ادامه به گروه دوم از خطنوشته‌ها پرداخته می‌شود که در آنها، مضامین مختلف در قالب ابیات یا جملات و آیات مطرح شده است.

گروه دوم

قالی‌های دربردارنده این خطنوشته‌ها را می‌توان به لحاظ مضمون، در هفت گروه مشخص طبقه‌بندی کرد که عبارت‌اند از: مضامین غنایی، توصیفی (توصیف طبیعت بهاری، فرش، معرفی اماکن و اشخاص)، مدح حاکمان، مضامین عرفانی، داستانی و حکمی، اجتماعی، و آیات مذهبی (جدول ۴ و ۵). این دسته‌بندی، حاصل مطالعه و بررسی نمونه‌های به‌دست‌آمده و گردآوری شده در این تحقیق است که ۲۶ تصویر از دوره صفوی، و ۳۰ تصویر از دوره قاجار، قالی‌های دربردارنده گروه دوم از خطنوشته‌ها هستند. همان‌طور که در جدول نهایی (جدول ۶) مشاهده می‌شود، برخی از این مضامین در هر دو دوره حضور دارند و برخی دیگر منحصر به دوره خاصی هستند که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود.

مضامین غنایی و توصیفی (توصیف طبیعت و بهار)

در میان نمونه‌های مورد بررسی، تعداد زیادی از خطنوشته‌ها در هر دو دوره به اشعار غنایی و توصیفی از شاعران بزرگی چون حافظ و سعدی و جامی تعلق دارند (جدول ۷). در این اشعار، گاه مضامین غنایی و توصیف طبیعت بهاری توأمان دیده می‌شود و در برخی از اشعار نیز این دو مضمون جداگانه به‌کار رفته‌اند. در این قالی‌ها، اشاراتی که به بهار، گل، بلبل، چمن، گلستان و گلشن وجود دارند، موجب شده‌اند که میان خطنوشته‌ها و نقوش همخوانی و هارمونی بصری و معنایی برقرار گردد. چرا که طیف وسیعی از قالی‌ها در دوره صفوی مزین به نقوش گل‌ها و درختان و پرندگان در قالب طرح لچک ترنج یا ترنج‌دار هستند. خط در این قالی‌ها، به عنوان ابزاری به‌منظور انتقال معنا، مفهومی را که طرح و نقش قالی در صدد القای آن است، صراحت بخشیده است. ابیات، غالباً با خط نستعلیق، در حواشی قالی و درون کتیبه جای گرفته‌اند [۱۲] (شکل ۳) [۱۳]. در دوره قاجار، علاوه بر ساختار لچک‌ترنج، طرح‌های محرابی درختی و حتی تصویری نیز به محملی برای حضور اشعار غنایی و توصیفی بدل شده‌اند. جالب اینکه طرح محرابی در دوره صفویه بیشتر کاربرد مذهبی داشته و همان‌طور که در ادامه مشخص می‌گردد، معمولاً با آیات و روایات همراه بوده است. لیکن هنرمندان قاجار از این طرح در طیف وسیع‌تری از قالی‌ها بهره گرفته‌اند. همان‌گونه که در شکل ۴ دیده می‌شود، قالیچه محرابی درختی، آکنده از گل‌ها و شکوفه‌ها و پرندگان و تجسمی از بهار و باغ بهشتی است و در حواشی باریک آن ابیاتی از سعدی، به گونه‌ای هماهنگ با طرح و نقش، ضمن انتقال مفاهیم غنایی، با وصف طبیعت بهاری به ایجاد فضای طرب‌انگیز و معنوی این بوستان کمک کرده‌اند. [۱۴]

شکل ۴. مضمون خط‌نوشته: غنایی و توصیفی (طبیعت بهاری)، قالیچه محرابی، قاجاریه، کاشان، ۲۰۶ × ۱۲۸ سانتی‌متر، موزه فرش ایران، آرشیو موزه

شکل ۳. مضمون خط‌نوشته: غنایی، قالی لچک‌ترنج (سال‌تینگ)، صفویه، تبریز، موزه فرش ایران، ۲۵۲ × ۱۶۷ سانتی‌متر، منبع: دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۲۵

توصیف فرش

در میان مضامین توصیفی، گروهی از اشعار در وصف فرش و زیبایی‌های آن سروده شده‌اند و در قالی‌های هر دو دوره دیده می‌شوند. در این اشعار، فرش به گلستان ارم و باغ خلد تشبیه شده است (شکل ۵): یا بهاری که بی‌خزان است و گلشنی که بی‌رنگ و بوست [۱۵]. در یکی از قالی‌های ترنج‌دار متعلق به دوره صفویه که در موزه پولدی پترزولی میلان نگهداری می‌شود، زیبایی‌ها و لطافت‌های بهاری فرش به لاله‌زاری تشبیه شده‌اند که باد خزان را به آن راهی نیست. قالی تصویری چهار فصل در دوره قاجار (شکل ۶)، نمونه دیگری است که در ابیات بافته‌شده در قسمت گلیم‌بافت آن به توصیف فرش و تشبیه آن به بهشت رضوان پرداخته شده است.

معرفی اشخاص و اماکن

در گروه دیگری از خط‌نوشته‌های توصیفی در قالی‌های قاجار، به معرفی اشخاص و اماکن موجود در طرح پرداخته می‌شود. این شکل از خط‌نوشته به لحاظ محتوایی تا پیش از آن دوران تقریباً بی‌سابقه بوده است، زیرا نقوش اشخاص و اماکنی که با خط‌نوشته معرفی و توصیف شده‌اند، جزو گروه طرح‌های تصویری دسته‌بندی می‌شوند و این طرح‌ها عمدتاً در دوره قاجار در قالی‌ها بافته شده‌اند. قالی‌هایی که در آنها نقشه جغرافیایی، مکان‌های باستانی چون تخت جمشید، و مشاهیر ایران و جهان به تصویر کشیده شده‌اند، نمونه‌هایی از قالی‌های تصویری به شمار می‌آیند. در قالی‌های معروف به مشاهیر، خیل عظیمی از بزرگان عرصه تاریخ، سیاست، مذهب و ادبیات به صورت فشرده به تصویر درآمده‌اند و غالباً نام این اشخاص از طریق شماره‌گذاری

در حاشیه قالی بافته شده است. نمونه‌های متعددی از این قالی‌ها در موزه فرش ایران نگهداری می‌شوند، و قالی سلاطین ایران در شکل ۷ یکی از آنهاست.

شکل ۶. مضمون خط‌نوشته: توصیفی (وصف فرش)، قالی تصویری چهارفصل، قاجاریه، تبریز، موزه فرش ایران، ۲۹۸ × ۲۲۰ سانتی‌متر منبع: دادگر، ۱۳۸۰، الف: ۱۰.

شکل ۵. مضمون خط‌نوشته: توصیفی (وصف فرش)، قالی لچک‌ترنج (سالتینگ)، صفویه، تبریز، موزه فرش ایران، ۲۳۰ × ۱۶۶ سانتی‌متر، منبع: دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۲۳.

شکل ۸. مضمون خط‌نوشته: مدح شاه، قالی ترنج‌دار، صفویه، راور کرمان، مجموعه علی ابراهیم پاشا، ۲۲۸ × ۱۶۷ سانتی‌متر، منبع: پوپ، ۱۳۸۷، لوح ۱۱۵۹

شکل ۷. مضمون خط‌نوشته: توصیفی (معرفی اشخاص)، قالی تصویری مشاهیر، صفویه، کرمان، موزه فرش ایران، ۳۶۲ × ۲۷۰ سانتی‌متر، منبع: آرشیو موزه

مدح حاکم

مدح و ستایش شاه حاکم، هم در خطنوشته‌های قالی‌های دوره صفوی به چشم می‌خورد و هم در قالی‌های قاجار. این قالی‌ها که به عنوان پیشکش یا هدیه برای شاه یا حاکم ولایت بافته شده‌اند، بالطبع در زمره قالی‌های نفیس هر دوره به‌شمار می‌روند. نمونه‌ای که از دوره صفوی ارائه می‌شود (شکل ۸)، مزین به ابیاتی است به خط نستعلیق و به رنگ تیره که بر زمینه روشن کتبی‌ها بافته شده‌اند [۱۶]. این شعر که در چند نمونه دیگر از قالی‌های صفویه نیز به کار رفته، ضمن تمجید از حاکم زمان و فرشی که مختص وی بافته شده است، خوشی و دوام سلطنت را برای او آرزو می‌کند. اشاره شاعر این ابیات به فرش، گویای آن است که او شعر را خاص این فرش یا نمونه‌های مشابه آن سروده است. قالیچه ترنج‌دار موزه فرش ایران در شکل ۹، نمونه‌ای است از دوره قاجار. مضمون ابیات بافته‌شده در حاشیه و عبارت «جهان را مبارک باد» در ترنج، نشان می‌دهد که این قالیچه نیز اثری سفارشی است. شاعر این ابیات با تشبیه قالیچه بافته‌شده به قالیچه حضرت سلیمان، هم به نوعی به خاص بودن و منزلت بالای قالیچه اشاره کرده و هم مالک قالیچه - یعنی حاکم - را ارج و قربی فراوان بخشیده است. این شعر که دوبیتی است [۱۷]، چهار بار تکرار گردیده و میان هر مصرع نیز کلمه «نوظهور» [۱۸]، به عنوان مشخصه یا مارک تولیدکننده قالی بافته شده است.

شکل ۱۰. مضمون خطنوشته: مدح شاه، قالی ترنج‌دار (نوظهور)، قاجاریه، راور کرمان، موزه فرش ایران، ۱۸۶ × ۱۳۰ سانتی‌متر (آرشیو موزه)

شکل ۹. مضمون خطنوشته: عرفانی، قالی تصویری نورعلیشاه، قاجاریه، کاشان، موزه فرش ایران، ۲۰۰ × ۱۳۳ سانتی‌متر (آرشیو موزه)

مضامین عرفانی

در تعدادی از قالی‌های تصویری دوره قاجار، تصاویر درویشان و صوفیان به چشم می‌خورد. از جمله برجسته‌ترین این درویشان، نورعلیشاه [۱۹] است که مریدان بسیاری داشته و به کرات در قالیچه‌های این دوره بافته شده است (شکل ۱۰). در حواشی این قالی‌ها معمولاً ابیاتی نیز در باب تصوف و عرفان به چشم می‌خورد [۲۰]. در برخی از قالی‌های این دو دوره اشعار عرفانی هم بافته شده است.

مضامین داستانی و حکمی

موضوعات داستانی و حکمی برگرفته از شاهنامه فردوسی و خمسه نظامی، گروه دیگری از قالی‌های قاجار را تشکیل می‌دهند که حضورشان بیشتر در طرح‌های تصویری است. شکل ۱۱، قالی‌ای را با ساختار قابی نشان می‌دهد که در هر قاب آن یکی از داستان‌های شاهنامه به تصویر درآمده و ابیات مربوط به هر داستان نیز در حواشی قاب‌ها بافته شده است. شکار بهرام گور به همراه کنیز محبوبش آزاده، که دو شاعر بزرگ ایران یعنی فردوسی و نظامی حکایت آن را به نظم کشیده‌اند، موضوع تعدادی دیگر از قالی‌های تصویری دوره قاجار است. چند نمونه از این قالی‌ها که در موزه فرش ایران نگهداری می‌شوند، مزین به ابیاتی از کتاب خمسه نظامی‌اند.

شکل ۱۲. مضمون خط‌نوشته: اجتماعی (مبارک‌باد)، قالی درختی (مبارک‌باد)، صفویه، تبریز، موزه فرش ایران، ۲۵۰ × ۱۵۵ سانتی‌متر، منبع: دادگر، ۱۳۸۰، ب: ۶

شکل ۱۱. مضمون خط‌نوشته: داستانی و حکمی، قالی تصویری (شاهنامه)، قاجاریه، (۱۸۰۹-۱۸۰۵ / ۱۲۲۰-۱۲۲۴)، تبریز، موزه فرش ایران، ۴۲۵ × ۳۵۶ سانتی‌متر، منبع: دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۵۲

مضامین اجتماعی

برخی از قالی‌ها به واسطه مناسبت‌های اجتماعی و مراسم خاصی بافته شده‌اند. قالی‌هایی که عبارت «مبارک‌باد» را در خود دارند، در هر دو دوره دیده می‌شوند - ولو در تعداد محدود. نمونه‌ای که در شکل ۱۲ به چشم می‌خورد، دارای طرحی زیبا از درختان سرو و خوشه‌های گندم است و در حاشیه آن، در میان انحنای زیبای حاصل از چرخش و درهم‌تنیدگی ساقه‌های اسلیمی، عبارت «مبارک‌باد» جای گرفته است. این قالی تمام ابریشم و نفیس احتمالاً برای شخص مهمی بافته شده است. مشابه این مضمون در قالیچه قاجاری شکل ۹ نیز به چشم می‌خورد.

اما علاوه بر قالی‌هایی از این دست که به مناسبت و یا برای مراسم خاصی بافته می‌شدند، در اواخر دوره قاجار به واسطه وقوع برخی از تحولات اجتماعی همچون جنبش مشروطیت، انعکاس مضامین مرتبط با این تحولات در برخی از قالی‌ها به چشم می‌خورد. برای مثال، شاگردان مدرسه «دختران» در آخرین سال حکومت احمدشاه (۱۳۴۴/۱۹۲۵) - و به عبارتی در آخرین سال حکومت سلسله قاجار - متأثر از فضای ترقی‌خواهانه و توسعه‌طلبانه آن روزها، قالیچه نقشه ایران را با

ابیاتی در وصف صنعت و دانش و مجلس بافته و شرایط اجتماعی زمان خود را به نوعی بازتاب داده‌اند [۲۱] (شکل ۱۳).

شکل ۱۳. مضمون خط‌نوشته: اجتماعی (تمجید از صنعت و مجلس)، قالی تصویری با موضوع نقشه ایران، قاجاریه (۱۹۲۵/۱۳۴۴)، تهران، موزه فرش ایران، ۱۶۸ × ۱۰۵ سانتی‌متر. آرشیو موزه.

آیات مذهبی

در دوره صفوی قالیچه‌های سجاده‌ای یا محرابی به واسطه کاربرد آنها برای نمازگزاران، معمولاً در نیمه فوقانی طرح، به خطوط عربی حاوی آیات و عبارات مذهبی مزین بوده‌اند. نوع خط در این قالیچه‌ها، نسخ و ثلث و کوفی است [۲۲] (شکل ۱۴). بافت قالیچه‌هایی از این دست در دوره قاجار چندان تداومی نیافت؛ مگر معدود قالیچه‌هایی که به تقلید از نمونه‌های صفوی بافته شده‌اند (شکل ۱۵).

شکل ۱۵. مضمون خط‌نوشته: آیات مذهبی، قالیچه محرابی، صفویه، شمال غرب ایران، موزه متروپولیتن، ۱۶۱ × ۱۰۷ سانتی‌متر، منبع: پوپ، ۱۳۸۷، لوح ۱۱۶۷

شکل ۱۴. مضمون خط‌نوشته: آیات مذهبی، قالیچه محرابی، قاجاریه، احتمالاً مشهد، موزه آستان قدس رضوی، ۱۷۷ × ۱۲۰ سانتی‌متر منبع: گنز رودن، ۱۳۶۱، ۱۵۶

نتیجه گیری

خطنوشته قالی‌ها دارای دو کارکرد مجزا بوده است، که در ادامه به تشریح هر یک پرداخته می‌شود. یکی از کارکردها این است که خطنوشته‌ها در واقع شناسا و معرف قالی هستند. حضور چنین خطنوشته‌هایی در دوره صفویه بسیار محدود و معدود بوده است؛ اما در دوره قاجار به وفور از آنها استفاده می‌شد. این در واقع هم‌سو با جریان تحولاتی است که در تمام آثار هنری ایران رخ می‌دهد. به طور کلی، هنرمندان و حتی پادشاهان و سفارش‌دهندگان در دوره صفویه به تاسی از اسلاف‌شان و همچنین منش عارفانه و صوفیانه‌ای که در فضای آن روزگار رواج داشت، چندان رغبتی از خود برای ثبت کردن نام و عنوان‌شان در آثار هنری نشان نمی‌دادند. آن‌گاه به تدریج، در روند واقع‌گرایی و طبیعت‌گرایی در هنر و در پی تحولات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی دوره قاجار، این رویه تغییر کرد. همان‌گونه که در این نوشتار اشاره گردید، تعداد زیادی از قالی‌های به‌جامانده از دوره قاجار در بردارنده خطنوشته‌های شناسا هستند که نام تولیدکننده یا کارگاه بافت قالی یا سفارش‌دهنده و بافنده را نیز بر خود دارند. جالب اینکه باز هم - جز موارد معدود - نامی از طراح قالی نیست (جدول ۶). تاریخ بافت و محل بافت هم در برخی از قالی‌ها درج گردیده است. تمام این اطلاعات درون قابی کتیبه‌گون یا ترنج‌گون در بخش فوقانی طرح و یا در لوار فرش، معمولاً با خط نستعلیق یا نسخ بافته شده‌اند.

گروه دیگر از خطنوشته‌ها، به صورت شعر یا آیه، غالباً در حواشی قالی مضامین گوناگون غنایی، توصیفی، عرفانی، مذهبی، اجتماعی، داستانی و حکمی را انتقال می‌دهند. اشعار غنایی از حافظ و سعدی عمدتاً به خط نستعلیق بافته شده‌اند؛ ضمن اینکه در برخی از این اشعار، توصیف طبیعت بهاری و آرایه‌های آن همچون گل‌ها و درختان زیبا نیز دیده می‌شود که با فضای طرح و نقش قالی‌ها هم‌گون و هم‌آواست. آیات مذهبی در قالیچه‌های جانمازی (سجاده‌مانند) یا محرابی دوره صفوی که با خط نسخ و ثلث یا کوفی بافته شده بودند، در دوره قاجار تداوم چندانی نیافتند و طرح‌های محرابی در بردارنده خطنوشته، غالباً با اشعار غنایی و گاه عرفانی همراه گردیدند.

توصیف قالی یا مدح و ستایش شاه حاکم از دیگر مضامینی است که در هر دو دوره استفاده شده‌اند. البته ناگفته نماند که در قالی‌های قاجار، به دنبال ظهور طرح‌های تصویری، نوعی خطنوشته رواج یافت که در دوره صفوی به‌کار نمی‌رفت و در واقع توصیف و معرفی مکان‌ها یا اشخاص تصویرشده به‌شمار می‌آمد. قالی‌های موسوم به مشاهیر از این جمله‌اند. مضامین اجتماعی نیز در قالب «مبارک‌باد» در قالی‌های هر دو دوره دیده می‌شود. علاوه بر این، به واسطه وقوع تحولات اجتماعی در اواخر دوره قاجار، خطنوشته‌هایی با مضمون اجتماعی مرتبط با آن تحولات در برخی از قالی‌ها نمایان شدند.

مقوله خطنگاری در قالی‌ها بسیار گسترده است و مطالعه و بررسی جامع‌تری را می‌طلبد. جدول‌هایی که در این نوشتار ارائه شدند، می‌تواند دامنه وسیع‌تری پیدا کند و با جمع‌آوری و بررسی نمونه‌های بیشتر، نتایج دقیق‌تر و جامع‌تری نیز به‌دست آید. امید است که پژوهشگران، این روند را تداوم بخشند، چرا که واخوانی هر چه بیشتر خطنوشته‌های شناسا می‌تواند تاریخ قالی‌بافی ایران را هر چه روشن‌تر و آشکارتر سازد.

جدول ۴. دسته‌بندی قالی‌های نوشته‌دار صفویه (گروه دوم) براساس مضمون خط‌نوشته

مضمون خط‌نوشته	ساختار طرح	موقعیت خط‌نوشته در طرح	نوع خط	محل بافت	محل نگهداری	منبع تصویر
اشعار غنایی	شاعر: حافظ	لچک ترنج	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	تبریز	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۶۰ الف
	شاعر: حافظ	ترنج‌دار (سالتینگ)	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	تبریز	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۶۲
	شاعر: حافظ	ترنج‌دار (سالتینگ)	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	تبریز	دادگر، ۱۳۸۰: ج: ۲۵
توصیفی اشعار غنایی و	شاعر: حافظ	ترنج ترنج	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	تبریز(?)	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۴۴
	شاعر: حافظ	لچک ترنج	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	تبریز	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ب ۱۱۶۰
اشعار توصیفی (طبیعت و بهار)	شاعر: جامی	لچک ترنج (سالتینگ)	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	تبریز	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۴۶
	شاعر: جامی	ترنج‌دار	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	تبریز	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۵۲
	شاعر: ؟	لچک ترنج (سالتینگ)	حاشیه پهن و حاشیه باریک داخلی، بدون کتیبه	نستعلیق	تبریز	آرشیو موزه (۲۵۳)
	شاعر: جامی	لچک ترنج (سالتینگ)	حاشیه پهن، داخل کتیبه و دو حاشیه باریک و نوار لچک‌ها	نستعلیق	تبریز	آرشیو موزه (۲۵۴)
اشعار توصیفی (وصف فرزند)	ترنج‌دار	حاشیه باریک داخلی	نستعلیق	تبریز	موزه پولدی پیزولی میلان	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۵۴
	لچک ترنج	حاشیه پهن و حاشیه باریک داخلی درون کتیبه	نستعلیق	تبریز	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰: ج: ۲۳
آیات مذهبی	محرابی	حاشیه پهن و حواشی باریک فوقانی، بالای محراب و نوار طاق محراب	ثلث و نسخ و کوفی معقلی	شمال غرب ایران	مجموعه مادام ای. پراونچی	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۶۵

ادامه جدول ۴. دسته‌بندی قالی‌های نوشته‌دار صفویه (گروه دوم) براساس مضمون خط‌نوشته

مضمون خط‌نوشته	ساختار طرح	موقعیت خط‌نوشته در طرح	نوع خط	محل بافت	محل نگهداری	منبع تصویر
آیات مذهبی	محرابی	حاشیه پهن و حواشی باریک فوقانی، بالای محراب و نوار طاق محراب	نسخ و کوفی معقلی	شمال غرب ایران	در تملک برادران بکری	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۶۶
	محرابی	حاشیه پهن و حواشی باریک فوقانی، بالای محراب و نوار طاق محراب	ثلث، نسخ و کوفی معقلی	شمال غرب ایران	موزه متروپولیتن	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۶۷
	محرابی	حاشیه پهن و حواشی باریک فوقانی، بالای محراب و نوار طاق محراب	ثلث، نسخ و کوفی معقلی	شمال غرب ایران	موزه ملی ایران	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۶۸ ب
	محرابی	حاشیه پهن درون کتیبه و حواشی باریک فوقانی، بالای محراب	ثلث، و کوفی معقلی	شمال غرب ایران	موزه توپقایی استانبول	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۶۸ الف
	محرابی	حاشیه پهن (درون کتیبه) و حواشی باریک فوقانی، بالای محراب و نوار طاق محراب	ثلث و نسخ و کوفی معقلی	شمال غرب ایران	موزه توپقایی استانبول	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۶۹ الف
	محرابی	حاشیه پهن (درون کتیبه) و حواشی باریک فوقانی، بالای محراب و نوار طاق محراب	ثلث و نسخ و کوفی معقلی	شمال غرب ایران	قبلا در مجموعه دولتی ترکیه	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۶۹ ب
	محرابی	یک نوار مستطیل‌شکل و دو دایره در بالای محراب	نسخ	شمال غرب ایران	قبلا در مجموعه دولتی ترکیه	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۷۰

ادامه جدول ۴. دسته‌بندی قالی‌های نوشته‌دار صفویه (گروه دوم) بر اساس مضمون خط‌نوشته

مضمون خط‌نوشته	ساختار طرح	موقعیت خط‌نوشته در طرح	نوع خط	محل بافت	محل نگهداری	منبع تصویر
آیات مذهبی	محرابی	بالای محراب	نسخ	شمال غرب ایران	موزه ملی ایران (۹)	گنز رودن، ۱۳۶۱: ۱۴۸
	محرابی	بالای محراب و زیر طاق محراب	نسخ	شمال غرب ایران	موزه ملی ایران (۹)	گنز رودن، ۱۳۶۱: ۱۴۷
مدح شاه	ترنج‌دار	حاشیه پهن داخل کتیبه، حاشیه باریک داخلی	نستعلیق	تبریز	مجموعه علی ابراهیم پاشا	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۵۹
	ترنج‌دار	حاشیه پهن داخل کتیبه	نستعلیق	تبریز	نگارخانه هنری امریکا	پوپ، ۱۳۸۷: لوح ۱۱۶۱
اشعار عرفانی	هشت‌ضلعی ترنج‌دار	حاشیه پهن داخل کتیبه	نسخ	تبریز	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۱۱
مضمون اجتماعی (مبارک‌باد)	درختی	حاشیه پهن	نسخ	تبریز	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، الف: ۶

منبع: نگارنده

جدول ۵. دسته‌بندی قالی‌های نوشته‌دار قاجار (گروه دوم) بر اساس مضمون خط‌نوشته

مضمون خط‌نوشته	ساختار طرح	موقعیت خط‌نوشته در طرح	نوع خط	محل بافت	محل نگهداری	منبع تصویر
اشعار غنایی	لچک ترنج	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	تهران	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۸۴
	لچک ترنج بته‌دار	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	تهران	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۲۸۵)
	تصویری شتر لیلی	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نسخ	کرمان	مجموعه خصوصی	گنز رودن، ۱۳۶۱: ۴۴۶

ادامه جدول ۵. دسته‌بندی قالی‌های نوشته‌دار قاجار (گروه دوم) بر اساس مضمون خط‌نوشته

مضمون خط‌نوشته	ساختار طرح	موقعیت خط‌نوشته در طرح	نوع خط	محل بافت	محل نگهداری	منبع تصویر
اشعار غنایی و توصیفی (طبیعت و بهار)	شاعر: سعدی	لچک ترنج	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	اصفهان	آرشیو موزه (۱۴۹۱)
	شاعر: سعدی	محرابی درختی	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	کاشان	گنز رودن، ۳۴۹:۱۳۶۱
	شاعر: سعدی	محرابی درختی	حواشی باریک، داخل کتیبه	نستعلیق	کاشان	آرشیو موزه (۲۲۸)
عبارات توصیفی (معرفی اماکن و اشخاص)	اسامی شهرها	نقشه ایران	سراسر متن	نسخ	تهران	آرشیو موزه (۱۳۳۰)
	اسامی شهرها	نقشه عراق	سراسر متن	نسخ	تهران	آرشیو موزه (۹)
	توصیف تصاویر تخت جمشید	تصویری تخت جمشید	سراسر متن	نستعلیق	کرمان	آرشیو موزه (۱۱۲)
	بیتی از مولوی در باب شهر تبریز	ترنج‌دار بالا و پایین متن، داخل کتیبه	سراسر متن	نستعلیق	تبریز	آرشیو موزه (۱۶۵)
	اسامی اشخاص	تصویری مشاهیر	حاشیه پهن، داخل قاب‌های هشت‌ضلعی	نستعلیق	کرمان	دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۱۳۱
	اسامی اشخاص	تصویری مشاهیر (سلاطین ایران)	حاشیه پهن، داخل قاب‌های هشت‌ضلعی	نسخ	کرمان	آرشیو موزه (۹)
	اسامی اشخاص	تصویری چهار فصل	متن و حاشیه، در کنار برخی تصاویر	نستعلیق	تبریز	دادگر، ۱۳۸۰ الف: ۱۰

ادامه جدول ۵. دسته‌بندی قالی‌های نوشته‌دار قاجار (گروه دوم) بر اساس مضمون خط‌نویشته

مضمون خط‌نویشته	ساختار طرح	موقعیت خط‌نویشته در طرح	نوع خط	محل بافت	محل نگهداری	منبع تصویر	عبارات توصیفی (معرفی اماکن و اشخاص)	
							نام "هوشنگ شاه"	نام "نادرشاه افشار"
	تصویری هوشنگ شاه	بالای متن، داخل کتیبه	نسخ	کرمان	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، الف: ۲		
	تصویری نادرشاه	بالای متن، داخل قاب	نستعلیق	کرمان	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، الف: ۴		
	تصویری چهار فصل	لوارهای فرش	نستعلیق	تبریز	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، الف: ۱۰		شاعر: ؟
	تصویری قابقابی شاهنامه	متن	نستعلیق	تبریز	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، ج: ۵۲		شاعر: فردوسی
	تصویری شکار بهرام گور	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	تبریز	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، الف: ۳۱		شاعر: نظامی
	تصویری شکار بهرام گور	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	تبریز	موزه فرش ایران	دادگر، ۱۳۸۰، الف: ۱۲		شاعر: نظامی
	تصویری نقش رستم	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	کرمان	؟	منبع ۷، ص ۴۵		شاعر: ؟
	حضرت سلیمان	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	تهران	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۹)		؟
	تصویری مشاهیر (سلاطین ایران)	حاشیه پهن، داخل قاب‌های هشت‌ضلعی	نسخ	کرمان	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۹)		شاعر: فروغی بسطامی
	تصویری نورعلیشاه	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نستعلیق	کرمان	موزه فرش ایران	آرشیو موزه (۱۵۶۱)		شاعر برخی از ابیات: فروغی بسطامی

ادامه جدول ۵. دسته‌بندی قالی‌های نوشته‌دار قاجار (گروه دوم) بر اساس مضمون خط‌نوشته

منبع تصویر	محل نگهداری	محل بافت	نوع خط	موقعیت خط‌نوشته در طرح	ساختار طرح	مضمون خط‌نوشته	
						اشعار عرفانی	اشعار در مدح شاه
گنز رودن، ۱۷۲:۱۳۶۱	مجموعه خصوصی	تبریز	نسخ	بالای متن، داخل کتیبه	حاشیه پهن، داخل کتیبه	شاعر: حافظ	اشعار عرفانی
آرشیو موزه (۱۳۸۶)	موزه فرش ایران	کاشان	نستعلیق	حاشیه پهن، داخل کتیبه	درختی	شاعر: حافظ	
جوادیان، ۱۷:۱۳۷۳	موزه دفینه تهران	؟	نسخ	حاشیه پهن (کتیبه) و حواشی باریک فوقانی بالای محراب و نوار طاق محراب	محرابی	شاعر: حافظ	
آرشیو موزه (۹۸)	موزه فرش ایران	کرمان	نستعلیق	حاشیه پهن، داخل کتیبه	لچک‌ترنج	شاعر: ؟	اشعار در مدح شاه
آرشیو موزه (۲۶۰)	موزه فرش ایران	تبریز	نستعلیق	حاشیه باریک، داخل کتیبه	محرابی گلدانی (حیوان‌دار)	شاعر: ؟	
آرشیو موزه (۹۸)	موزه فرش ایران	کرمان	نسخ	ترنج	لچک‌ترنج	”مبارک باد“	مضامین اجتماعی
آرشیو موزه (۱۳۳۰)	موزه فرش ایران	تهران	نستعلیق	حاشیه پهن، داخل کتیبه	نقشه ایران	تمجید از صنعت و مجلس	
گنز رودن، ۱۵۶:۱۳۶۱	موزه آستان قدس رضوی	احتمالاً مشهد	نسخ	حاشیه پهن و حواشی باریک فوقانی بالای محراب و نوار طاق محراب	محرابی	آیه-الکرسی و چند دعا	آیات مذهبی

منبع: نگارنده

جدول ۶. طبقه‌بندی و مقایسه خط‌نوشته‌ها در قالی‌های دوره‌های صفوی و قاجار

تعداد نمونه‌های دوره		تعداد نمونه‌های دوره		خط‌نوشته‌ها	
قاجار (۷۹)		صفویه (۳۱)			
*کل	به تفکیک	*کل	به تفکیک		
۵۶	۲۶	۵	۰	نام کارگاه یا تولیدکننده	گروه یکم (شناسا)
	۲۴		۰	نام سفارش‌دهنده	
	۲۳		۰	تاریخ بافت	
	۱۹		۵	نام بافنده	
	۱۱		۰	محل بافت	
	۱		۰	نام طراح	
۳۰	۳	۲۵	۳	اشعار غنایی	گروه دوم (اشعار، آیات و عبارات)
	۰		۴	اشعار توصیفی (طبیعت)	
	۳		۲	اشعار غنایی و توصیفی	
	۱		۲	توصیف فرش (شعر)	
	۱۰		۰	عبارات توصیفی (معرفی اماکن و اشخاص)	
	۱		۱۰	آیات مذهبی	
	۵		۰	اشعار داستانی و حکمی	
	۲		۱	مضامین اجتماعی (اشعار و عبارات)	
	۲		۲	مدح شاه (شعر)	

منبع: نگارنده

* منظور، تعداد کل تصاویر قالی‌هایی است که از هر گروه در اختیار نگارنده قرار داشته است. این رقم، گاه با حاصل جمع تعداد نمونه‌هایی که به تفکیک در هر گروه ذکر شده است، برابر نیست؛ بدین دلیل که در برخی از قالی‌ها بیش از یک مضمون و یا فاکتور شناسا درج شده است. مثلاً ممکن است در خط‌نوشته شناسای یک قالی، هم تاریخ بافت و هم نام بافنده ذکر شده باشد و همین‌طور در گروه دوم، خط‌نوشته قالی، یک یا چند مضمون را انتقال دهد.

پی‌نوشت‌ها

۱. جز مواردی که تاریخ بافت در خود قالی درج گردیده و رقم دقیق آن در جداول این مقاله ذکر شده است، در بقیه موارد، بنا به گفته کارشناسان موزه فرش ایران، تاریخ‌های ذکر شده با دقت علمی چندانی همراه نیستند و بیشتر به صورت احتمال و پیشنهاد مطرح شده‌اند. این امر تا حدودی درباره محل بافت قالی‌ها نیز صدق می‌کند.
۲. علی کرمانی فرزند علی‌اکبر جراح در سال ۱۹۷۴/۱۲۹۴ دیده به جهان گشود و در سال ۱۹۴۰/۱۳۵۹ در ۶۲ سالگی بدرود حیات گفت. استاد علی کرمانی که بعداً به علی هنری ملقب شد، از بافندگان نادر و بسیار لایق کرمان است که می‌توان او را به‌تنهایی در نقطه اوج تولیدکنندگان فرش کرمان در اواخر دوره قاجاریه جای داد. او شاگرد ابوالقاسم کرمانی بود و با حسن خان شاه‌رخ‌ی در تولید فرش همکاری بسیار نزدیک داشت. بیشتر فرش‌های نفیس تولیدشده علی کرمانی را حسن خان شاه‌رخ‌ی طراحی کرده است (ملول، ۱۳۸۴، ۱۲۱).
۳. استاد ابوالقاسم کرمانی از مشروطه‌خواهان کرمان بود که در حدود سال ۱۹۲۷/۱۳۴۶ به ابوالقاسم کرمانی تغییر نام داد، و استاد علی کرمانی (علی هنری) از شاگردان وی بود (ملول، ۱۳۸۴، ۱۱۶).
۴. محمدابن جعفر از بافندگان چیره‌دست و نامی دوره قاجار است. مهارت وی چنان بود که به سلطان فرش ایران شهرت یافت. وی در کودکی در قالیخانه‌ها و کارگاه‌های نقشه‌کشی به شاگردی پرداخت و در سنین نوجوانی، خود شخصاً به بافت قالی اقدام کرد. محمد ارجمند، لقب دیگر وی است که در برخی از بافته‌های این هنرمند دیده می‌شود (ملول، ۱۳۸۴، ۱۲۲).
۵. میرزا سید محمد نصیر حسینی، ملقب به فرصت‌الدوله و متخلص به فرصت و معروف به میرزا آقا در سال ۱۸۵۴/۱۲۷۱، در خانواده‌ای ادب‌پرور در شهر شیراز پا به عرصه وجود گذاشت. در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه و حکومت حسینقلی‌خان نظام‌السلطنه در فارس (-۱۸۹۴/۱۸۹۲ - ۱۳۱۲/۱۳۱۰) به دستور شاه، به فارس عزیمت کرد و آثار عجم (آثار باستانی فارس) را به تصویر کشید و شرح داد (ملول، ۱۳۸۴، ۱۱۴).
۶. وی مدتی وزیر جنگ مظفردین شاه بود اما در سال ۱۸۹۶/۱۳۱۴ از این مقام معزول شد و حاکم فارس گردید (افضل‌الملک، ۱۳۶۱، ۱۴۴).
۷. احمد یزدان‌پناه مشهور به دیلمقانی، از تولیدکنندگان و تجار قالی کرمان در دوره قاجار است (ملول، ۱۳۸۴، ۱۲۸).
۸. محمد کهنمویی اهل کهنموی آذربایجان (روستای مابین اسکو و کندوان) با اشتغال در حرفه نساجی و ابریشم‌بافی و تجارت از تولیدکنندگان صاحب نام تبریزی بود. در سال ۱۲۵۰ هـ ق وارد مشهد شد و ضمن تغییر شهرت خود از کهنمویی به عمواغلی حرفه نساجی را رها کرد و به کار تولید و بافت قالی روی آورد. محمد عمواغلی صاحب دو پسر به نام‌های عبدالمحمد و علیجان شد که هر دو فرزند او نیز در امر تولید قالی در مشهد به فعالیت پرداختند (سایت دقتین).
۹. این مدرسه را سید محمد طباطبایی بنیاد نهاد. وی مدرسه مذکور را در شرایطی تأسیس کرد که مخالفت‌های شدیدی از سوی روحانیون و علمای دین برای تحصیل پسران و دختران در مدارس صورت می‌گرفت. از آنجا که غالباً مدارس اولیه را مسیحیان و به‌طور کلی غیرمسلمانان اداره می‌کردند، روحانیون نگران بودند که با تحصیل مسلمانان در این مدارس، در اعتقادات آنها خلل وارد آید و آنان منحرف شوند. در این میان روحانیان برجسته‌ای نیز بودند که با درک زمانه برای ایجاد فرصت برای فرزندان مسلمانان در امر تحصیل پیش‌قدم شدند، که از آن جمله می‌توان از شیخ هادی نجم‌آبادی و سید محمد طباطبایی نام برد (جلالی، ۱۳۹۰، پرتال فرهنگی اطلاع‌رسانی نور).
۱۰. علی‌اکبرخان سهام‌السلطنه (سالار اشرف) از خوانین ایل بختیاری، فرزند امام قلی‌خان و برادر شهاب‌السلطنه بختیاری است. وی در سال ۱۹۱۸/۱۳۳۷ به اتفاق دیگر خوانین بختیاری، از جمله شهاب‌السلطنه، از فرماندهان جنگ علیه اشرار در اصفهان بود (ملول، ۱۳۸۴، ۱۳۴).
۱۱. محمدرضا خان (سردار فاتح) در سال ۱۹۱۱/۱۳۳۰ بر یزد حکومت می‌کرد. همچنین، وی از فرماندهان بختیاری و از سران مشروطیت بوده است (ملول، ۱۳۸۴، ۱۱۶).
۱۲. به‌رغم سطح بالای کیفیت خوشنویسی و اوج و اعتلای آن در دوره صفوی - و پس از آن در دوره قاجار - خط‌نوشته‌های قالی‌ها چندان زیبا و قوی اجرا نشده‌اند. آسیه ضیائی (Ziai, ۱۹۹۶, ۱۸۶)، دلیل این امر را سه چیز دانسته است: ۱- دشواری بازآفرینی انحنایها و ظرایف خط نستعلیق در فرش؛

۲- فقدان نشانه‌های گرافیکی و تفکیک‌کننده معمول در رسم‌الخط عربی و ایرانی در خط‌نوشته‌های بافته‌شده؛ ۳- فقدان آگاهی و سواد کافی بافندگان از اشعار.

۱۳. می‌خواه و گل افشان کن از دهر چه می‌جویی
مسند به گلستان بر تا شاهد و ساقی را
شمشاد خرامان کن آهنگ گلستان کن
امروز که بازاریت پر جوش خریدار است
هر مرغ به‌دستانی در گلشن شاه آیند
۱۴. ابیات حاشیه باریک داخلی:

باد آمد و بوی عنبر آورد
شاخ گل ز اضطراب بلبل
تا پای مبارکش ببوسم
ما نامه بدو سپرده بودیم
هرگز نشنیده‌ام که بادی
بادام شکوفه بر سر آورد
با آن همه خار سر بر آورد
قاصد که پیام دلیر آورد
او نافه مشک اذفر آورد
بویی ز تو بوی خوش‌تر آورد

...
که بوی گل آنجا که گلرخان هستند (؟)

نسیم سحر و بوی یار من دارد
به پای سرو درافتاده‌اند لاله و گل
نشان راه سلامت ز من مجوی که عشق
گلاب تازه بهارا تویی که عارض تو
ابیات حاشیه باریک خارجی:

درخت غنچه بر آورد و بلبلان مستند
حریف مجلس ما خود همیشه دل می‌برد
کسان که در رمضان چنگ می‌شکستندی
بساط سبزه لگدکوب شد به پای نشاط
دو دوست قدر شناسند روز صحبت را
برون نمی‌رود از خانقه یکی هشیار
اگر جهان همه دشمن شود به دولت دوست
۱۵. ابیات حاشیه پهن:

زهی فرش است سپهر پر ز انجم
گلستانی است این فرخنده زیلو
چو باغ خلد گلزاری است رنگین
ز تو این فرش رنگین چون نظر یافت
ز هر درد و غمی آزاد باشی
ابیات حاشیه باریک:

گلستانست این یا رشک صورتخانه چین است
پر از نقش و نگار و صورت و معنیست این زیلو
بهار بی‌خزان و گلشن بی‌رنگ و بو اینجاست
نگویم آسمان را ماند این زیلوچه الوان
به هر صورت که می‌بینم درین زیلوچه رنگین
که اندر وی شکفته هر طرف گل‌های رنگین است
بهارستان رضوان و گلستان ارم این است
درو هر سو شکفته لاله و ریحان و نسرين است
که فرش آسمان شرمنده زین زیلوی نقشین است
به از بتخانه ارتنگ و صورت خانه چین است

۱۶. ای خجل از خاک پایت مشک ناب
بر زمین هر کس که فرشت گسترد
جای خصمت از جهان بیرون بود
گرد غم هرگز نگرده در دلت
تا جهان باشد تو باشی در جهان
وی گل قالیچه تو آفتاب
سبزه‌زار چرخ صد حسرت خورد
دشمنت را فرش لعلی خون بود
پرده‌های چشم پاکان منزلت
بر فراز تحت دولت شادمان

۱۷. ای لعل لبث چو غنچه خندان
اندر خور مجلسست نباش
ور روی تو همچو ماه تابان
قالیچه حضرت سلیمان

۱۸. همان‌طور که در جدول ۲ دیده می‌شود، عبارت «نوظهور اعلاء ممتاز» در تعدادی از قالی‌های موجود در موزه فرش ایران بافته شده‌اند که احتمالاً نشان و یا مشخصه تولیدکننده در کرمان را نشان می‌دهد. با استناد به تاریخ بافته‌شده در یکی از قالیچه‌ها که سال ۱۳۱۸/۱۹۰۰، را نشان می‌دهد، شاید بتوان دو قالیچه دیگر موجود در موزه و یا نمونه‌های مشابه را نیز به تاریخی در همین حدود نسبت داد.

۱۹. محمد علی بن عبدالحسین بن محمد علی رقی طبسی اصفهانی معروف و ملقب به نورعلیشاه، از اهالی روستای رقه در طبس بود و در جوانی مرید سید معصوم علیشاه دکنی، پیشوای طریقت نعمت‌اللهی هندوستان شد. وی گذشته از مقام شامخی که در میان صوفیه دارد، مردی دانشمند و شاعری تواناست و دیوان غزلیات او در میان اشعار متصوفه شهرت و امتیاز خاصی دارد. برخی از آثار وی عبارت‌اند از: جامع‌الاسرار به تقلید از گلستان سعدی، رساله اصول و فروع، تفسیر منظوم سوره بقره و... نورعلیشاه، مرد زیباروی و خوش‌اندام و شیرین‌سخنی بود و در عصر خود و همچنین در میان صوفیه بدین صفات شهره بوده است (نقیسی، ۱۳۶۴، ۴۷-۴۸).

۲۰. برخی از ابیات بافته‌شده عبارت‌اند از:

گر عارف حق بینی چشم از همه بر هم زن
سلطانی اگر خواهی درویش مجرد شو
هم نکته وحدت را با شاهد یکتا گو
چون خاتم کارت را بر دست اجل دادند
گر تکیه دهی، وقتی بر تخت سلیمان ده
گر نور علی شاهی رو کنج قناعت جو
۲۱. زنده باد معارف

ز صنعت است که هر

نقطه شود آباد

که عزت شرف

نفس را کند ایجاد

؟ دوشیـزگان

ز صنعت خویش

ز قید غم وطن

خویش را کنند آزاد

پاینده باد مجلس

شاگردان قاجاریه

۲۲. در حواشی، آیات قرآن به‌ویژه آیه الکرسی (آیه ۲۵۵ سوره بقره)، آیات ۷۸ و ۷۹ سوره اسراء که درباره نماز است؛ آیه ۳۵ سوره نور و ادعیه مانند دعای نادعلی آمده است. اسماء الهی نیز غالباً در فضای بالای محراب بافته شده‌اند و در بخش زیر طاق محراب که جایگاه سجود است، عبارت سبحان ربی الاعلی و بحمده و یا الله‌اکبر دیده می‌شود. برای اطلاعات بیشتر، ن.ک. شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۴). «کاربرد مفاهیم مذهبی در خط‌نگاره‌های قالی‌های صفوی»، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره سوم، سال دوم، صص ۲۸-۲۵.

فهرست منابع

- اردلان جوان، سیدعلی (و دیگران)، (۱۳۷۱) *نگاهی به موزه مرکزی آستان قدس رضوی*، ج ۲، آستان قدس رضوی، مشهد.
- افضل‌الملک، غلامحسین (۱۳۶۱) *افضل‌التواریخ*، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی) و سیروس سعدوندیان، نشر تاریخ ایران، تهران.
- اشنبرنر، اریک (۱۳۸۴) *قالی‌ها و قالیچه‌های شهری و روستایی ایران*، ترجمه: مهشید تولایی و محمدرضا نصیری، یساولی، تهران.
- بیکر، پاتریشیا (۱۳۸۵) *منسوجات اسلامی*، ترجمه: مهناز شایسته‌فر، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران.
- پوپ، آرتور اپهام و فیلیس آکرمن (۱۳۸۷) *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز*، ج ۶ و ۱۲، گروه مترجمان، ویرایش سیروس پرهام، علمی و فرهنگی، تهران.
- جوادیان، امیرعلی (۱۳۷۳) *گزیده قالیچه‌های نفیس موزه دفینه*، وزارت چاپ و ارشاد اسلامی، تهران.
- خشکناهی، رضا (۱۳۷۸) *ادب و عرفان در قالی ایران*، سروش، تهران.
- دادگر، لیلا (۱۳۸۰) *الف، قالی‌های تصویری موزه فرش ایران*، معاونت معرفی آموزش، اداره کل آموزش، انتشارات و تولیدات فرهنگی، تهران.
- دادگر، لیلا (۱۳۸۰) *ب، فرش‌های درختی موزه فرش ایران*، موزه فرش ایران، تهران.
- دادگر، لیلا (۱۳۸۰) *ج، فرش ایران*، مجموعه‌ای از موزه فرش ایران، موزه فرش ایران، تهران.
- صوراسرافیل، شیرین (۱۳۷۱) *طراحان بزرگ فرش ایران*، سیری در مراحل تحول طراحی فرش، سروش، تهران.
- گنز رودن، اروین (۱۳۶۱) *هنر قالی‌بافی ایران*، سازمان اتکا، شرکت افسیت، تهران.
- ملول، غلامعلی (۱۳۸۴) *بهارستان: دریچه‌ای به قالی ایران*، زرین و سیمین، تهران.
- نفیسی، سعید (۱۳۶۴) *تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر*، جلد ۲، بنیاد، تهران.
- جلالی، ایرج (۱۳۹۰) «نقش زنان در تأسیس مدارس دخترانه قاجار»، پرتال فرهنگی اطلاع‌رسانی نور، قابل دسترسی در:
<http://noorportal.net/90/114/4153/48084.aspx>
- سایت دفتین، قابل دسترسی در:
<http://www.daftin.com/?Ip=1202&NewsId=139>
- Ziai, Aziyeh (1996) "Poetry and Carpets: The Calligraphic Art in the Carpets of Iran", Edited by Susan Day, Grate carpets of the world, Thames and Hudson, London.